

ՆԵԼԼԻ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ

ՎԱՋԳԵՆ ՇՈՒՇԱՆՅԱՆԻ «ՕՐԱԳԻՐ»-Ի ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՇՈՒՐՋ

DOI: 10.24234/journalforarmenianstudies.v4i71.208

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել ֆրանսահայ արձակագիր Վազգեն Շուշանյանի սակավ ուսումնասիրված «Օրագիրը» (1936-1941): Հոդվածի քննության առարկան «Օրագիր»-ում արձարժված հարցադրումներն են՝ գրողի դրաման, գոյաբանական խորհրդածությունները, խոստովանությունները, ժամանակի գրամշակութային խնդիրների վերհանումը, Սփյուռքում առկա տազնապները, ինչպես նաև պատերազմը՝ իր ավերիչ հետևանքներով:

Իբրև ինքնակենսագրական արձակի ենթատեսակ՝ «Օրագիրը» իր մտերմիկ և անկեղծ շարադրանքի շնորհիվ առավել լսելի է դարձնում հեղինակի ձայնը, կապվում մյուս ստեղծագործությունների հետ: Այն ժամանակագրական առումով շարունակում է 1925-ից սկիզբ առած «Խառնիխուն», «Ներքին դաշտանկար» և «Քրոնիկոն քնարական» ստեղծագործություններին, սակայն այստեղ Շուշանյանը, հետևելով օրագրային ժանրի կանոններին, գրի է առել 1936-ից թվագրվող իր կյանքի իրադարձությունները, իր առօրյան՝ օրագրային գրառումների միջոցով ստեղծելով ներքին և արտաքին կենսագրության տարածք:

Բանալի բառեր եւ արտահայտություններ: *Ֆրանսահայ գրականություն, Վազգեն Շուշանյան, օրագիր, ինքնակենսագրական արձակ, խոստովանական արձակ, ներքին և արտաքին կենսագրություն:*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մարդու ընդարձակ ու բազմաշերտ էությունը, հատկապես մարդու ներաշխարհի քննությունը սփյուռքահայ գրականության սկզբնավորման հենց առաջին շրջանից առաջնային դարձրին «Փարիզի տղաքը». «Արտաքին աշխարհը զիս չի՛ հետաքրքրեր: Ներքին աշխարհն է, ներքին յոյզերն ու մտածումներն են, որ զիս իրենց կը քաշեն» (**«Բազին», 1963**),- Ն. Սարաֆյանի այս դիտարկումը վերաբերում է նաև գրչընկերներին՝ Շ. Շահնուրին, Զ. Որբունուն, Փ. Միքայելյանին և, իհարկե, Վ. Շուշանյանին, որը, ի տարբերություն գրչընկերների, երբեք «չտեղավորվեց» վիպագրության դասական կանոնների մեջ և մշակեց «արձակի բոլորովին նոր, եզակի և ինքնուրոյն սեռ մը» (**Աճեմեան Գ.**, 2018): Շուշանյանական արձակը առանձնացավ իր անկանոն, իր բնորոշմամբ՝ «խառնիխուռն» բնույթով, որտեղ առաջնայինը մարդու հոգեաշխարհի քննությունն է. «Մարդոց իրական պատմությունը գրեթե միշտ ներքին է» (**Շուշանեան Վ.**, 2014),- նշում է Շուշանյանը, ինչը նշանակում է, որ գրողը իր առջև բարդագույն խնդիր է դրել՝ գրականության միջոցով «մերկացնել մարդուն», ազատագրել արտաքին կեղևից, պեղել հոգու անդունդները և բառերով պատմել ներքին, «չպատմվող» պատմությունը: Ընդհանրությունների հասնելու համար արվեստագետը, նախ, մերկացնում է ինքն իրեն, խուզարկում առաջին հերթին իր եսը:

Իր ներաշխարհը քննող «խառնիխուռն», «Ներքին դաշտանկար», «Քրոնիկոն քնարական» արձակ էջերում արձակագիրը դեպքերն ու իրադարձությունները մեկնում է առաջին դեմքով՝ զրուցելով ինքն իր հետ: 1936 թ.-ից Շուշանյանը սկսում է շարադրել իր «Օրագիրը», որն արտացոլում է գրողի կյանքի բարդագույն շրջանը՝ կամավոր աքսորը հայկական միջավայրից, ականա հեռացումը գրական դաշտից, ապա՝ ահանգնացող պատերազմն ու գործազրկությունը: «Օրագիրը» շարունակվում է մինչև 1941 թ. ապրիլ ամիսը՝ մինչև գրողի հիվանդության սրացումը:

Պատահական չէ, որ իր խոստովանական ինքնակենսագրությունը շարադրող գրողը պարավելու ու ինքնարտահայտման համար ընտրում է անկանոն, գրական մշակում չենթադրող տեքստը՝ չհղկելով ներսից դեպի դուրս հոսող «անկարգ բառերը»։ դրանք կաղապարների մեջ դնելը ենթադրում է գրողական «շինծու» միջամտություն, մինդեռ օրագրությունը «պահանջում է» ազատություն և կատարյալ անկեղծություն:

ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդվածում ուսումնասիրությունն իրականացրել ենք կենսագրական, պատմահամեմատական, վերլուծական և համադրական մեթոդների հիման վրա:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

20-րդ դարի սկզբից օրագրությունը դառնում է համաշխարհային գրականության ամենատարածված արտադրությունը: Օրագրեր են մշակել Ա. Ժիդը, Ժ. Ռենարը, Ֆ. Մորիաքը, Է. Դաբին, Ֆ. Կաֆկան, Վ. Վուլֆը և այլք:

Ի տարբերություն համաշխարհային գրական այս ընթացքների՝ 20-րդ դարի հայ գրականության մեջ օրագրությունը այնքան էլ լայն տարածում չունեցավ: Սփյուռքահայ գրականության ձևավորման առաջին շրջանում հրապարակ եկած գրողներից Վ. Շուշանյանից բացի օրագրեր ունեն նաև «Փարիզի տղոց» ևս երկու ներկայացուցիչ՝ Շ. Նարդունին, որը 1915 թ. գրել է իր «Աքսորի օրագիր»-ը (Պեյրուֆ, 2000) և Զ. Որբունին, որի ամբողջական «Օրագիրը» լույս է տեսել գրողի մահից քառասունչորս տարի անց (Երևան, 2024), ավելի ուշ լույս են տեսել նաև սփյուռքահայ գրող Վահրամ Մավյանի «Անկապ օրագիր»-ը (Երուսաղեմ, 1968) և պոլսահայ գրող, խմբագիր Ռոպեր Հատտեճյանի «Օրագրիս տասնըհինգ էջերը» (Իսթանպուլ, 1977):

Խորհրդահայ գրողներից օրագրեր են պահել Լեռ Կամսարը: Հիշարժան է արձակագիր, թարգմանիչ Կարպիս Սուրենյանի երկհատորյա «Օրագիր»-ը (Երևան, 2005, 2007):

Անդրադառնալով օրագրի ժանրային առանձնահատկությանը՝ գրականագետ Ա. Առաքելյանը նշում է. «Օրագիրը ինքնակենսագրական արձակի (Memoire) չորս հիմնական ենթատեսակներից մեկն է, որը ուղեգրության, հուշագրության և ինքնակենսագրական վեպի հետ կազմում է ժանրային մեկ ամբողջություն» (Առաքելյան Ա., 2016), իսկ գրականագետ Էդ. Ջրբաշյանը նշում է, որ այն «իր ժանրային բնույթով մեմուարային գրականության առավել պարզ ձևն է» (**«Գրական ժանրեր պատմական զարգացումը և ժամանակակից վիճակը»**, 1973), ինչը նշանակում է, որ օրագրերում գերակշռողը փաստական նյութն է, այսինքն՝ գրի է առնվում օրագրողի կենսագրությունը: Օրագրին բնորոշ այս առանձնահատկությունը առիթ է տալիս վիճարկումների. արդյո՞ք գրողների օրագրերը պետք է դիտարկել գեղարվեստական գրականության համակարգում: Սակայն կա նաև հարցի մյուս կողմը՝ հեղինակային ազատությունը, որը կարող է խախտել իրականի «սահմանները» և իրադարձությունները մեկնել գեղարվեստական պատուհանից: Այս պարագայում արդեն «օրագրողը, իբրև ստեղծագործող, ականա կանգնում է գրողի կողքին» (Առաքելյան Ա., 2016): Օրագրերին բնորոշ փաստական և մտահղացված տեքստերի միաձուլումը խիստ առանձնացնում է օրագիրը արձակի մյուս ժանրերից, սակայն սա պատճառ չէ, որ օրագրերը չդիտարկվեն իբրև գեղարվեստական ստեղծագործություն: Այս առումով տեղին է հիշել բեյրութահայ գրող, քննադատ Գևորգ Աճեմյանի նկատառումը «գրական արտայայտութեան բազմաթիւ եղանակներ»ի մասին, մասնավորապես՝ արձակի, որը թույլ է տալիս գրողներին արտահայտվել «անհամար եղանակներով»՝ ըստ գրողի նկարագրի, ճաշակի, նախընտրության, ըմբռնումների: Քննադատը իրավացիորեն նկատում է՝ պարտավոր ենք գեղարվեստական գրականության մաս համարել նաև «զարտուղի» ձևերով արտահայտվող արվեստագետներին, քանզի արձակը չի սահմանափակվում միայն վեպով կամ պատմվածքով: Իր հողվածում Գ. Աճեմյանը հիշատակում է նաև ինքնատիպ ձեռագիր ու ոճ ստեղծած Վ. Շուշանյանի նույնատիպ պարագան,

որը թեև այդպես էլ չհասավ վիպագրության արվեստի կատարելությանը, քանզի կառույց և տիպարներ չունեն իր վեպերը, սակայն այս «թերացումը» չխանգարեց նրան կայանալ իբրև արձակագիր. «Շուշանեան վիպագիր կամ պատմուածագիր չըլլալով հանդերձ, էր ու կը մնայ մեր լաւագոյն արձակագիրներէն մէկը» (**Աճեմեան Գ., 2018**),- ընդգծում է Գ. Աճեմյանը և հավելում՝ իր արտահայտվելու մասնավոր եղանակով և տաղանդի ուժով գրողը կարողանում է նվաճել գեղարվեստական արձակը, եթե անգամ խոսքը օրագրերի մասին է, «ուր կը հանդիպինք թէ՛ գրական եւ թէ՛ հրապարակագրական սքանչելի հարիւրաւոր էջերու» (**Աճեմեան Գ., 2018**):

Նշենք, որ Վ. Շուշանյանի «Օրագիրն» ունի համադրական կառուցվածք: Այն պարունակում է նկարագրական տեքստեր (դիտարկում և նկարագրում է երևույթները), պատմողական տեքստեր (պատմում է կատարված իրադարձությունների մասին՝ ներկայի, անցյալի, մանկության տարիների, տալիս վկայություններ ժամանակակիցների մասին), ինքնաքննական տեքստեր (վերլուծության է ենթարկում սեփական ես-ը): Օրագրում կան նաև հրապարակախոսական էջեր, դասախոսություններ: Օրագրային գրառումների միջոցով Շուշանյանը ստեղծում է ներքին և արտաքին կենսագրության տարածք, ժանրին հատուկ մտերմիկ և անկեղծ շարադրանքի շնորհիվ առավել լսելի են դառնում հեղինակի ձայնը, նրա դրաման, գոյաբանական խորհրդածությունները:

«Օրագիր»-ի առաջին մասը հատկանշվում է առավել «չոր» շարադրանքով. գրողն այնտեղ մանրամասնորեն ներկայացրել է կուսակցական խնդիրներն ու հակասությունները, ՀՅԴ-ից հեռացվելու պատճառները, «Մարտկոցական շարժման» պատմությունն ու տխուր ավարտը: Շուշանյանը չի զլացել և ներկայացրել է անգամ ֆինանսական հաշվետվություններ: «Օրագիր»-ի վերջին հատվածում (1939-1941) իրական և մտահղացված տեքստերի սահմանը երբեմն հնարավոր չէ որոշել. քնարական երակը, գրողի ստեղծագործական

ազատությունը այն մոտեցրել են գեղարվեստական գրականության սահմաններին:

Հավելենք՝ «Օրագիր»-ի՝ 1936, 1937, 1938 թթ. ներկայացնող առաջին և երկրորդ մասերի ձեռագրերը դեռևս անտիպ են և պահվում են Ե. Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարանում, «Օրագիր»-ի Գ. մասը լույս է տեսել Բեյրութի «Նայիրի» շաբաթաթերթում՝ 1956-1958 թթ.: Չորրորդ մասից որոշ հատվածներ հրատարակվել են Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում՝ 1942 թ. օգոստոսից մինչև 1943 թ. հունիս: Ընդ որում՝ «Հայրենիք»-ում լույս տեսած հատվածը մինչև պատերազմը Շուշանյանն անձամբ էր ուղարկել Համաստեղին տպագրելու խնդրանքով: 1999 թ. Երևանում «Նոր Դար» հրատարակչությունը լույս է ընծայում Վ. Շուշանյանի «Օրագիրը»՝ Շ. Տասնապետյանի խմբագրությամբ: Թվում է՝ «Օրագիր»-ի հայաստանյան հրատարակությունը կրկնում է «Նայիրի»-ում տպված հատվածը, սակայն համեմատական աշխատանքը պարզում է Վ. Շուշանյանի ձեռագրի դեմ նոր մեղանշումներ. Երևանում լույս տեսած «Օրագիր»-ում կամայական մոտեցմամբ ոչ միայն խախտված է հաջորդականությունը, այլև առկա են բազմաթիվ կրճատումներ: Հաշվի առնելով Երևանյան հրատարակության թերությունները՝ մեջբերումները կատարվել են «Նայիրի» շաբաթաթերթից:

1936-1937 թթ. գրված «Օրագիր»-ի նախաբանում արձակագիրը կրկին բացատրում է այն պատճառները, որոնք ստիպել են «մենակեաց մարդուն» հակել «կոյս տետրակի մը էջերուն առջեւ», այն է՝ «աւելի՛ քաջութեամբ ու աւելի ազնուութեամբ ապրիլ», ինչը նշանակում է, որ կրկին փորձ է արվելու ես-ի դիտանկյունից վերլուծել կյանքը, մեկնաբանել դեպքերն ու իրադարձությունները՝ թույլ չտալով, «որ սուտն ու կամաւոր խեղաթիւրումը սպրդին այս էջերուն մէջ» (**ԳԱԹ, Վ. Շուշանյանի ֆոնդ**, Օրագիր 1936-1937-1938): Ճշմարտությանը մոտենալը Վ. Շուշանյանի համար դառնում է մտասևեռում. գրողն այն համոզմունքն ունի, որ չկա «ճշմարտութիւն մը որուն դպիլը սրբապղծութիւն ըլլար»

(«Նայիրի», 1956): Վերահաստատելով, որ գրականության մեջ անկեղծությունը առաջնային նախապայման է, այնուհանդերձ, Ն. Սարաֆյանը չի հավատում «կատարելալ խոստովանութանը»: Ըստ գրողի՝ որքան էլ արվեստագետը ցանկանա բացել հոգին «իր թերութիւններով, տկարութիւններով, ախտերով եւ չար ու բարի արարքներով, առաւելութիւններով նաեւ» անհնար է մինչև վերջ անկեղծանալ («Բագին», 1973): Հայացք նետելով Վ. Շուշանյանի արձակին՝ հարց է առաջանում՝ կարողանո՞ւմ է վերջինս հաղթահարել հոգեբանական այդ խութերը, որքանո՞վ է անկեղծ և ի՞նչ չափով է մեր առջև բացում «իր հոգու անչափելի վիհերը»: Կարող ենք փաստել, որ հայ գրականության մեջ դժվար թե գտնենք Վ. Շուշանյանի նման երկրորդ գրող, որը անկեղծության նման չափաբաժին ապահովի, սակայն արդեն «Օրագիր»-ի վերջում գրողը ստիպված է խոստովանել, որ «լրիւ, ամբողջական անկեղծութիւնը լոկ հեռաւոր անհաս, նպատակ մըն է» («Նայիրի», 1957): Նկատենք՝ անգամ ամենաանկեղծ գրիչն ունեցող արձակագիրը բախվում է Ն. Սարաֆյանի մատնանշած լիովին անկեղծ լինելու խնդրին, ինչի մասին բազմիցս բարձրաձայնում է:

Այստեղ կա նաև մյուս հարցադրումը՝ ո՞ւմ համար է ինքը գրում, քանզի յուրաքանչյուր օրագրող նախ հաստատում է, որ գրում է առաջին հերթին ինքն իր համար, ինչը ենթադրում է, թե բացառում է ընթերցող ունենալու հանգամանքը: Այս պարագայում հեղինակն առավել ազատ է. գրում է այն, ինչ մտածում է և ինչպես որ կա՝ երկրորդական դիտարկելով գեղարվեստական հորինումի պարագան, սակայն հաճախ օրագրողը կորցնում է այդ նուրբ թելը և սկսում շարադրել, գեղարվեստականություն հաղորդել փաստական նյութին, այսինքն՝ սկսում է հաշվի նստել «ուրիշի» հետ:

Իբրև օրագրող՝ Շուշանյանը ևս բախվում է այս խնդրին և հաստատում, որ որքան էլ ձգտում է կատարյալ անկեղծության, այդուհանդերձ դեպքերն ու իրադարձությունները անկախ իրենից մատուցում է յուրատեսակ «շպարով», գեղեցկության լույսի ներքո, «կեղծ» ու «անկատար», քանզի իրականում գրում է ոչ

թե իր, այլ ուրիշի՝ ընթերցողի համար: Նկատենք՝ արտաքին իրականությունից լիովին ազատագրվելու և ինքն իր համար գրելու անհնարինության մասին է խոստովանում գրողը:

Նշենք՝ «Օրագիր»-ում Շուշանյանն արժարժում է տարբեր խնդիրներ՝ գրական, պատմական, մշակութային, քաղաքական. գրողը համարձակորեն և անկաշկանդ օրագրում է նաև իր ներանձնային, ինտիմ կյանքը. «սիրային ու սեռային դրուագները յաճախ խառնուած են ազգային, գրական և քաղաքական հարցերու հետ» (**«Նայիրի» (1957)**), - նկատում է «Նայիրի» շաբաթաթերթի խմբագիրը: Հիրավի, Շուշանյանն այստեղ զգացական և ճոխ նկարագրություններով թղթին է հանձնել տարբեր կանանց հետ իր սիրային և սեռային բուռն արկածները, սակայն իրական են դրանք, թե պարզապես մտահղացված տեքստեր են, որոնց միջոցով փորձել է գեղարվեստական շունչ հաղորդել օրագրին, չենք կարող ասել:

Արձակագիրը այստեղ ևս չի մնում միայն ներկայի տիրույթում, այլ անընդհատ ետ է նայում, վերլուծում անցած ճանապարհը, գնահատականներ տալիս երևույթներին ու մարդկանց:

Հետաքրքրական է՝ սկսվող պատերազմի, ահագնացող սարսափի ու անորոշության այդ «գէշ» օրերում Վ. Շուշանյանը փորձում է «չկորսնցնել ապրելու հրճուանքը» և ընթերցում է սիրելի գրողների օրագրերը. «Սենեակս փակեցի քաղաքին դէմ ու փորձեցի կարդալ: Ու այդ օրերուն՝ այս գրքերուն ընտրութիւնն իսկ յատկանշական չէ՞ր միթէ,- Անդրէաս Ժիտի, Ժիլ Ռընարի ու Էօժէն Տապիթի փորիչ օրագիրները, ուր երեք մարդիկ կը տուայտէին կեանքի մագիլներուն մէջ» (**«Հայրենիք», 1942**):

Չենք կարող չնկատել գրողական հիացումը այս երեք գրող-արվեստագետների նկատմամբ, ուստի պատահական չէ, որ օրագրային գրականության մոլի սիրահար Վ. Շուշանյանը կերտում է սեփական «տարածքը»՝ օրագիրը, արդեն իր կյանքի, իր տառապանքի պատմությունը պատմելու համար:

Առհասարակ գրողը «Օրագիր»-ում կիսվում է բոլոր այն գրքերով, որոնք «զբաղեցրել են» իրեն այդ օրերին՝ Ա. Շոպենհաուեր, Մ. Մոնտեն, Ֆ. Դոստոևսկի, Ժ. Ռլնար, Մ. Մեթերլինկ, Ժ. Ժիոնո, Է. Ջոլա, Փ. Լուիս, Ֆ. Մորիաք, Կ. Համսուն, Ս. Ունսեթ, Լ. Տոլստոյ, Ի. Տուրգենև, Է. Վերհարն և այլն: Այս անդրադարձով գրողը ոչ միայն մշակութային երկխոսության դաշտ է բացում, այլ նաև կարծես ուղղորդում է իր ընթերցողին, ճաշակ թելադրում:

Մեկ հանգամանք ևս՝ Շուշանյանի կյանքի այս ներքին մենախոսությունը բացահայտում է ոչ միայն նրա անձնական ապրումները, հոգեկան ցնցումներն ու մտահոգությունները, այլև խորքով բացում է ժամանակաշրջանը՝ 1930-ական թթ. Սփյուռքի համապատկերով, ուր տեսանելի են հայության տագնապները, ֆրանսիական միջավայրն ու գերմանական արշավանքն՝ իր բերած ավերով:

Ինչպես նշել ենք, Վ. Շուշանյանն անցյալի և ներկայի միջև տարուբերվող արվեստագետն է, որը, որքան էլ փորձ է անում ապրել ներկայում, այնուհանդերձ, չի կարողանում ազատվել անցյալի հաճախանքից:

Գրողը ետին մանրամասնություններով հիշողության ծալքերից հանում է մանկության տարիների յուրաքանչյուր դրվագ ու ապրում, սակայն հուշերի առթած զգացողությունները իրարամերժ են՝ երջանկության, ինքնամոռացումի վայելքը երբեմն ընդհատվում է զղջումի ու տառապանքի ապրումներով. հոգեկլկման ու ինքնախարագանման պատճառ է դառնում նաև իրեն այդքան դժվարությամբ «շնորհված» կյանքը: Արձակագիրը խոստովանում է՝ երկու հակադիր կյանքով է ապրում՝ երազի և իրականության: Իրական կյանքում շարունակում է «քինախնդիր համակերպութամբ» իր ճամփան բանալ՝ ուրիշներից թաքցնելով, նույնիսկ ամաչելով իր ապրումներից, մինչդեռ գիշերը ուրիշ, ցանկալի իրականության պատրանքն է բերում իր հետ. ինքը մենակ չէ, այլ սիրելի մեռելների՝ հոր, մոր, քրոջ ու եղբոր հետ, որոնք «դիմախոս կեանքով» են ապրում ու հանդիպում են իրեն «տան ու դաշտերուն, կալերուն ու ճամբաներուն բոլորտիքը» (**«Նայիրի», 1957**). «Տեսակ մը հոգեկան մնայուն կապ կայ հիմա

մեռնողներուն ու իմ միջեւ: Ու իրապէս տաժանելի է երբեմն ապրիլ՝ յիշելով ամէն ժամ չորս մեռելներ ու զգալով, որ գուցէ արժանի չես եղած անոնց յիշատակին» (**«Նայիրի»**, 1957):

Գիտակցում է՝ անցյալի այս «անվերապահ իշխանութիւնը» հաճախ ցավագին ապրումների դուռ է բացում, իսկ «կորուսեալ էակներու հետ մշտատու կենակցութիւնը» (**«Նայիրի»**, 1957) հեռացնում է ներկայից, բացնում իրական կյանքի զգացողությունը, բայց անզոր է ազատվել հիշատակների «քաղցր» բեռից, իրեն կեղեքող անհագ կարոտից:

Անդրադառնալով գրական-հասարակական դեմքերին՝ Շուշանյանը երբեմն ծայրահեղ և մտավորական պարկեշտության սահմանները հատող ոճով է ներկայացնում նրանց: Անկաշկանդ թղթին է հանձնում իր կարծիքը, որը հաճախ տարբեր է հասարակության մեջ ամրացած տպավորություններից: Այս առումով հիշատակելի են, օրինակ, Փարիզի «Յառաջ» օրաթերթի խմբագիր Շավարշ Միսաքյանի, հասարակական-քաղաքական գործիչ, պատմաբան Կարո Սասունիի, իր գրական հակառակորդ Շ. Շահնուրի, գրող, ՀԲԸՄ-ի ընդհանուր քարտուղար Վահան Մալեգյանի և այլոց մասին գրառումները: Հակիրճ անդարադարձներ կան նաև Վ. Թեքեյանին, Վ. Թաթուլին, Ոստանիկին (Ոստանիկ Հովհաննիսյան), Ա. Չոպանյանին, Կ. Զարյանին, Շ. Նարդունուն:

«Օրագիր»-ի էջերում Շուշանյանը ներկայացնում է իր և Շ. Շահնուրի զրոյցները, բախումներն ու վեճերը: Անդրադառնում է Շահնուրի «լրագրական յարձակումներից» թերևս ամենաաղմկահարույցին՝ Ռ. Զարդարյանի «Գամփո» պատմվածքի մեկնությանը, որը ժամանակին անգամ ֆիզիկական հաշվեհարդարի պատճառ դարձավ: Շուշանյանի գնահատությամբ՝ Շահնուրի հողվածը «մեկնաբանեալ ընթերցումի փորձ մըն է լոկ, ամբողջովին ձախողած, քանի որ չէ հասկցած գրութիւնը» (**«Նայիրի»**, 1956): Ավելին՝ անընդունելի մեծամտությամբ Շուշանյանը հոխորտում է Շահնուրի հասցեին. «Ե՛ս է, որ պիտի պայթեցնեմ պարապ օդապարիկդ: Ու ցոյց տամ, թէ լոկ հիւանդ ատելութիւն մըն

է, որ կ'առաջնորդէ քեզ» (**«Նայիրի», 1956**): Հավելենք՝ Շ. Շահնուրի նկատմամբ Շուշանյանի ատելությունը առավել հանգամանալից պիտի արտահայտվեր 1939 թ. գրված «Մարդ մը որ Արարատ չունի իր հոգւոյն խորը» աշխատության մեջ:

Բացառիկ է Շուշանյանի հիացումը բանաստեղծ Ե. Չարենցի նկատմամբ, որին, ի դեպ, անդրադարձել էր դեռևս 1920-ականների սկզբին մի քանի հոդվածներում, որտեղ գրողական բացառիկ «հոտառությամբ» Չարենցին բնորոշում էր իբրև ապագայի բանաստեղծ:

«Օրագիր»-ի տետրակներից մեկը Շուշանյանը վերնագրել է «Գերմանական արշավանքի շրջանին, 1940», որտեղ արտացոլված են ոչ միայն պատերազմի դեմ մենակ ու տագնապահար մարդու ապրումները, այլև ժամանակաշրջանը՝ իր ողջ այլանդակությամբ: Ահագնացող պատերազմի պատճառով Շուշանյանի՝ առանց այն էլ անհանգիստ էությունը կրկին ավելոծվում է, կորցնում խաղաղությունը: Ներկան սարսափեցնող է. երբեմնի անհաղթ թվացող Ֆրանսիան արյան ու բոցերի մեջ է: Պատմությունը կարծես կրկնվում է Շուշանյանի համար. ջարդ, արքոր ու պատերազմ տեսած, գաղթական դարձած արձակագիրը կենաց և մահու սահմանագծին է հայտնվում այս անգամ արդեն Եվրոպայի սրտում: Ներկայի անապահով վիճակը և ապագայի անորոշությունը վախ ու տագնապ են առաջացնում: 1940 թ. հունիսի 13-ին երկյուղով արձանագրում է. «Ակնարկս կը սառի սարսափէ՝ երբ կը դիտեմ հեռանկարը: Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր ապագան: ...Քառորդ դար առաջ՝ 1915-ին նոյնանման պայմաններու մէջ: - Անփոխարինելի դրամագլուխ մը ունէր կեանքս, երիտասարդութիւնը: Այժմ իրապէս երիտասարդ իսկ չեմ՝ կեանքը դիմագրաւելու համար» (**«Նայիրի», 1957**):

Մոտալուտ վտանգին դեմ Շուշանյանը համախմբումի ու «դէպի վերանորոգ երկիր» վերադարձի կոչ է անում՝ չմոռանալով նաև խոսքն ուղղել Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը, որը պարտավոր է «եղբայրօրէն հիւրընկալել» «անհայրենիք» ժողովրդին: Պատերազմը, օտարության նվաստությունը, «օտար ափունքներուն վրայ» «ոսկորները ձգելու» հավանականությունը ստիպում են

գրողին, որ երկիր վերադառնալու ցանկությունն ու հույսը կրկին տիրական դառնան: Պանդխտության դառնությունը «ցմրուր ըմպած» Շուշանյանը հիշեցնում է՝ որքան էլ հյուրընկալ և քաղաքակիրթ է Ֆրանսիան, այնուհանդերձ, իրենց գոյությունն այստեղ արժեք չունի, իրենք ընդամենը «աղտոտ օտարական են» տեղացիների համար. «Օտարութիւնը նուաստութիւն է լոկ» («Նայիրի», 1957), - ցավով արձանագրում է գրողն ու կյանքը շարունակելու միակ ուղին դիտարկում վերադարձը դեպի հայրենի հողը, որը Շուշանյանի համար միակ մնայուն ու նվիրական արժեքն է, «Ալֆան ու Օմեղան». «Ո՛չինչ անելի թանկագին է երկրի վրայ քան հայրենի հողը: Կ'անցնին բոլոր փառքերն ու բոլոր որոտընդոստ երգերը, երբ անոնք չեն բխիր հայրենի երկրի ընդերքներէն» («Հայրենիք», 1943):

Պետք է ընդգծել, որ անվերապահ վստահություն չունեի Խորհրդային Հայաստանի, այնտեղ տիրող վարչակարգի նկատմամբ: Գրողը լավ էր հասկանում, որ արտաքին «խաղաղության» տակ երկրում «անշնչելի մթնոլորտ» է: Սակայն վերադարձի երազը չէր լքում նրան անգամ այս պարագայում: Դեռևս 1920 թ. մի քանի ամսով Հայաստանում ապաստանած Շուշանյանը գիտեր, ավելին՝ իր մաշկի վրա էր զգացել մշակութային այդ խորթությունը, շատ լավ էր պատկերացնում ներգաղթողների առջև ծառացող խնդիրները, ինչի մասին բարձրաձայնել էր «Սիրո և արկածի տղաքը» ինքնակենսագրական վեպում (1928), սակայն տարիներ անց «խորապէս, անդառնալիօրէն արեւմտահայ» Շուշանյանն արդեն պատրաստ էր տանել նաև այդ «յաւելուածական տառապանքը եւս», այն է՝ սեփական երկրում «հաւանական օտարութիւնը». «Ի՛նչ փոյթ թէ անոնք կրնան մեզ *Լըվանթէն* կոչել, եթէ վերջապէս յաջողինք վերադառնալ: ...Կեանքը պիտի կրնա՞յ արդեօք պարգեւել մեզի այս վերջին ուրախութիւնը» («Նայիրի», 1956):

Գիտակցում էր, որ «փախուստը» և նորոգվելու բոլոր ճիգերը անկատար պիտի մնան, ուստի իր և իր սերնդի արմատախիլ ու նվաստ գոյության մղձավանջը շարունակվելու է:

Հմայաթափ, միջավայրից լիովին օտարացած, ապրելու հանգրվանները կորցրած գրողը կանգնում է «բիրտ» ճշմարտության առջև ու օրագրի էջերում ցավով ու ափսոսանքով կատարում իր կյանքի հաշվեփակը. անասելի դյուրությամբ սպառել ու շռայլել էր երիտասարդությունը, հանուն գրականության ու գաղափարների զոհել ամեն ինչ ու քառասունի հանգրվանին մնացել ձեռնունայն, հայտնվել կյանքի լուսանցքում. «Տարագիր թռչունն իսկ՝ գէթ մէկ եղանակի համար բոյն մը կը հիւսէ ծառի մը վրայ: Իսկ ես երկրի վրայ անկին մը չունիմ, ուր կարենամ բեռս վար ձգել ու հանգչիլ» («**Հայրենիք**», 1942):

Համաշխարհային գրականության մեջ ինքնակենսագրությունը ստեղծագործական նյութ դարձրած անգերազանցելի վարպետ Ֆրանց Կաֆկայի մասին խոսելիս գրականագետ, բանաստեղծ Հենրիկ Էդոյանը նշում է. «Դժվար է գտնել համաշխարհային գրականության մեջ մի այլ գրող, որի ապրած կյանքը և ստեղծագործություններն այդքան միասնական, այդքան միմյանց հետ կապված լինեն: ...Նրա ստեղծագործությունները նրա կյանքի արտահայտությունն են, բայց և նրա կյանքը իր ստեղծագործությունների արտահայտությունն է» (**Էդոյան Հ., 2009**):

Ֆրանց Կաֆկային ուղղված այս խոսքերը լիովին կիրառելի են նաև Վ. Շուշանյանի պարագայում: Վստահաբար կարող ենք փաստել, որ հայ գրականության մեջ դժվար թե գտնվի մեկ այլ գրող, որի գրականությունն ու անձնական կյանքը այսքան միաձուլված են միմյանց:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թե՛ եռագրության էջերում, թե՛ «Օրագիր»-ում Վ. Շուշանյանը շարադրում է իր ինքնակենսագրությունը, որտեղ գծագրվում են հուսահատ, տառապող, միայնակ, բազմերես մարդը, քնարական խառնվածքով գրողն ու գաղափարապաշտ մտավորականը: Օրագրային շարադրանքի միջոցով գրողը փորձում է պարպել ներսում կուտակված ողջ դառնությունը, անկեղծորեն խոստովանում, լույսին բերում իր ներաշխարհը, իր օրինակով ցույց տալիս

արմատախիլ սերնդի ողբերգական ճակատագիրը: «Օրագիր»-ում գրողը քննում է նաև ժամանակի քաղաքական, գրամշակութային խնդիրները, ցույց տալիս համաշխարհային գրականության մեծերի հանդեպ իր վերաբերմունքի սահմանները: Ըստ էության՝ այս երկով Շուշանյանը Սփյուռքի գրականության մեջ առաջիններից է, որ նվաճում է օրագրության ժանրը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Աճեմեան Գ. (2018)**, Քննադատական երկեր, հատ. Դ, Երևան, «Զանգակ» հրատ.:
2. **Առաքելյան Ա. (2016)**, Ֆրանս Կաֆկայի օրագրերը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
3. **Գրական ժանրեր պատմական զարգացումը և ժամանակակից վիճակը (1973)**, Երևան, ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ.:
4. **«Բագին» (1963)**, Ամսագիր գրականութեան եւ արուեստի, Բ. տարի, Մարտ, Պէյրութ, թիւ 2:
5. **«Բագին» (1973)**, Ամսագիր գրականութեան եւ արուեստի, ԺԲ. տարի, Մարտ, Պէյրութ, թիւ 3:
6. **ԳԱԹ, Վ. Շուշանյանի ֆոնդ**, թիվ 10, Օրագիր 1936-1937-1938 թ., Ռուսն:
7. **Էդոյան Հ. (2009)**, Շարժում դեպի հավասարակշռություն: Հոդվածներ, էսսեներ, Եր., Սարգիս Խաչենց, Փրինթինֆո:
8. **«Հայրենիք» (1942)**, Ամսագիր, ԻԱ տարի, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, Պոսթըն, թիւ 6:
9. **«Հայրենիք» (1943)**, Ամսագիր, ԻԱ. տարի, Մայիս-Յունիս, Պոսթըն, թիւ 3:
10. **«Նայիրի» (1956)** Գրական շաբաթաթերթ, Ե տարի (ԺԶ), Պէյրութ, 4 Նոյեմբեր, թիւ 8:
11. **«Նայիրի» (1956)** Գրական շաբաթաթերթ, Ե. տարի (ԺԶ) , Պէյրութ, 25 Նոյեմբեր, թիւ 11:

12. «Նայիրի» (1957), Գրական շաբաթաթերթ, Ե տարի (ԺՁ), Պեյրուֆ, 10 Փետրուար, թիւ 22:
13. «Նայիրի» (1957), Շաբաթաթերթ, Ե. տարի (ԺՁ), Պեյրուֆ, 10 Մարտ, թիւ 26:
14. «Նայիրի» (1957), Գրական շաբաթաթերթ, Ե. տարի (ԺՁ), Պեյրուֆ, 17 Մարտ, թիւ 27:
15. «Նայիրի» (1957), Գրական շաբաթաթերթ, Զ. տարի (ԺԷ), Պեյրուֆ, 6 Հոկտեմբեր, թիւ 2:
16. «Նայիրի» (1957), Գրական շաբաթաթերթ, Զ. տարի (ԺԷ), Պեյրուֆ, 20 Հոկտեմբեր, թիւ 4:
17. **Շուշանեան Վ. (2014)**, Ալեկոծ տարիներ (1920-1932), «Օջական» մատենաշար, Մոնթրէալ, Գանատա:

REFERENCES

1. **Achemyan Kevork (2018)**, K'nnadatakan erker, hator D., /Critical writings, volume IV/, Yerevan, Zangak hrat.
2. **Arak'elyan A. (2016)**, Frans Kafkai oragrereš, /The Diaries of Franz Kafka/, Yerevan, EPH hrat.
3. **"Grakan zhanrer patmakan zargats'umě ev zhamanakakits vichakě"** /"Literary genres: Historical development and contemporary state"/(1973), Yerevan, SSH Gitut'yunneri akademiayi hrat.
4. **"Bagin"/"Pagine"/(1963)** amsagir grakanut'ean ev aruesti /A Magazine of Literature and Art/, B. tari, Mart, Peyrut', t'iv 2.
5. **"Bagin"/"Pagine"/(1973)** amsagir grakanut'ean ev aruesti /A Magazine of Literature and Art/, ZHB. tari, Mart, Peyrut', t'iv 3.

1. **GAT** (Museum of literature and art after Yeghishe Charents), V. Shushanyani fond, t'iv 10, "Oragir" 1936-1937-1938, /V. Shushanyan's archive, N 10, "Diary" 1936-1937-1938, Ruan.
2. **Ēdoyan H. (2009), Sharzhum depi havasaraksharut'yun:** Hodsvatsner, ēssener/ Movement towards balance. Articles, essays/, Yerevan, Sargis Khach'ents'-P'rintinfo.
6. **"Hayrenik"**/Homeland/ (1942) Amsagir/ Monthly/, IA tari, Noyember-Dektember, Post'ēn, t'iv 6.
7. **"Hayrenik"**/Homeland/ (1943) Amsagir/ Monthly/, IA tari, Mayis-Yunis, Post'ēn, t'iv 3.
3. **"Nayiri" (1956) grakan shabat'**at'ert' /Literary Weekly/, E. tari (ZHZ), Peyrut', 4 Noyember, t'iv 8.
8. **"Nayiri" (1956) grakan shabat'**at'ert' /Literary Weekly/, E. tari (ZHZ), Peyrut', 25 Noyember, t'iv 11.
9. **"Nayiri" (1957) grakan shabat'**at'ert'//Literary Weekly/, E. tari (ZHZ), Peyrut', 10 P'etruar, t'iv 22.
10. **"Nayiri" (1957) grakan shabat'**at'ert'/Literary Weekly/, E. tari (ZHZ), Peyrut', 24 P'etruar, t'iv 24.
11. **"Nayiri"(1957) grakan shabat'**at'ert'/Literary Weekly/, E. tari (ZHZ), Peyrut', 10 Mart, t'iv 26.
12. **"Nayiri" (1957) grakan shabat'**at'ert'/Literary Weekly/, E. tari (ZHZ), Peyrut', 17 Mart, t'iv 27.
13. **"Nayiri" (1957) grakan shabat'**at'ert'/Literary Weekly/, Z. tari (ZHĒ), Peyrut', 6 Hoktember, t'iv 2.
14. **"Nayiri" (1957) grakan shabat'**at'ert'/Literary Weekly/, Z. tari (ZHĒ), Peyrut', 20 Hoktember, t'iv 4.

15. Shushanyan V. (2014), *Alekots tariner/Turbulent years (1920-1932)/, "Oshakan" matenashar, Mont'real, Ganata.*

Համառոտագրություններ

ԳԱԹ – Գրականության և արվեստի թանգարան

Abbreviations

GAT - Museum of Literature and Art

Нелли Татевосян

О специфике «Дневника» Вазгена Шушаняна («Орагир»)

Заключение

Ключевые слова и выражения: французско — армянская литература, Вазген Шушанян, дневник, автобиографическая проза, исповедальная проза, внутренняя и внешняя биография.

Цель этой статьи — представить малоизученный «Дневник» (1936–1941) французо-армянского писателя Вазгена Шушаняна. Исследование сосредоточено на ключевых вопросах, поднятых в «Дневнике»: личная драма писателя, его экзистенциальные размышления и исповеди, исследование литературных и культурных проблем того времени, тревоги, характерные для Диаспоры, и разрушительные последствия войны.

Как поджанр автобиографической прозы, «Дневник» — через свою интимную и искреннюю манеру повествования — делает голос автора более слышимым и устанавливает органические связи с его другими произведениями. Хронологически он продолжает серию произведений, начавшуюся в 1925 году - «Беспорядок», «Внутренний пейзаж» и «Лирическая хроника». Однако в «Дневнике» Шушанян, придерживаясь норм жанра дневника, записывает события своей жизни, начиная с 1936 года, изображая повседневную рутину и через записи в дневнике создавая пространство, где пересекаются внутренняя и внешняя биографии.

Nelli Tadevosyan

On the Specificity of Vasken Shushanyan's "Diary" ("Oragir")

Conclusion

Keywords and expressions: *French-Armenian literature, Vasken Shushanyan, diary, autobiography prose, confessional prose, external and internal biography.*

The aim of this article is to present the little-studied "Diary" (1936–1941) by the French-Armenian prose writer Vasken Shushanyan. The study focuses on the key questions raised in the "Diary": the writer's personal drama, his existential reflections and confessions, the exploration of the literary and cultural issues of the time, the anxieties characteristic of the Diaspora, and the destructive consequences of war.

As a subgenre of autobiographical prose, the "Diary" —through its intimate and sincere mode of narration—makes the author's voice more audible and establishes organic links with his other works. Chronologically, it continues the series of writings that began in 1925 with "Messy", "Inner Landscape", and "Chronicle Lyrical". However, in the "Diary", Shushanyan, adhering to the conventions of the rules of the diary genre, records the events of his life beginning in 1936, depicting his daily routine and, through his diary entries, creating a space where internal and external biographies intersect.

Նելլի Թադեոսյան – Խ. Արուսյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի «Սփյուռք» գիտաուսումնական կենտրոնի գիտական աշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ նորագույն շրջանի հայ գրականություն: Հեղինակ է շուրջ տասը հոդվածի: nellytadevosyan@gmail.com

Нелли Татевосян - Научный сотрудник Научно-образовательного центра «Диаспора» АГПУ им. Х. Абовяна. Научные интересы — новейшая армянская литература. Автор около десяти статей. nellytadevosyan@gmail.com

Nelli Tadevosyan - A research staff member at the "Diaspora" Research and Educational Center of the ASPU named after Kh. Abovyan. Scientific interests: Modern

Armenian literature. She is the author of around ten articles.
nellytadevosyan@gmail.com

Խմբագրություն է ուղարկվել 08.09.2025թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 17.09.2025թ.

Հրատարակման է ներկայացվել 14.01.2026թ.